

بازار و جایگاه اجتماعی آن (بازار قزوین)

رحیم هاشم پور - دکترای آمایش سرزمین و شهرسازی

چکیده

بازار به عنوان یک مجموعه فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشورهای اسلامی و به عنوان معرف هویت شهرها و جامعه اسلامی، همواره در معرض بی توجهی مسئولین وقت قرار گرفته است و به مرور زمان در انتظار نسلهای این مرز و بوم به یک مخروبه تبدیل می گردد. **واژگان کلیدی: بازار، قزوین، شهر اسلامی**

مقدمه

"بازار یک مجموعه کامل از فعالیتهای اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی می باشد که با دقت خاص و به ترتیب تخصصها و سلسله مراتب عملکردی که مجموعا حکایت از اصالت بازار می کنند تشکیل شده است. بازار در مشرق زمین عامل ارتباطی بین دولت و جامعه می باشد که عواملی چون مسجد، حمام، قهوه خانه بخوبی در این رابطه نقش مهمی را ایفاء می کنند" ۱. علی رغم این که بازار طلوع خود را قبل از هر چیزی مدیون یک علت اقتصادی می داند، ولی برای به عرصه درآوردن تخصص و اصالت خود توسعه و گسترش خود را وابسته به یک مکانیزم فرهنگی و اجتماعی می داند.

امروزه بازار به دلایل متعددی به تدریج در حال از دست دادن هویت محوری خود می باشد. از جمله عواملی که منجر به این امر شده است، توسعه ناموزون و غیر اصولی شهرهای ایران به خصوص در شهرهای قدیمی می باشد که دارای یک بافت تاریخی بوده و در عین حال از یک مجموعه کاملی از بازار و تمام تأسیسات برخوردار بودند و با قرار دادن بازار در حاشیه بافت شهری موجب تضعیف و در برخی موارد حتی باعث از بین رفتن آن شدند. در این رابطه می توان ایجاد محورهایی از نوع بلوار و یا خیابانهای را با عرضی قابل ملاحظه که توسط مهندسین مشاور پیشنهاد می شود، نام برد که در

تضعیف و یا قوی کردن منطقه بازار نقش به سزایی را ایفا کرده و می‌کنند. از طرفی به دنبال تغییر و تحولات اجتماعی و اقتصادی ایران در چند سال اخیر و تحولات قابل توجهی که در ساختار تبادلات اقتصادی ایران رخ داد، بازار دیگر تنها مرکز تجارت و معاملات اقتصادی نبود؛ بلکه وجود مراکز مدرن کامپیوتر، فاکس و امروزه اینترنت توانست چهره دیگری به تجارت ایرانی داده و جایگاههای مرکز تجاری داخلی و خارجی ایران را که تا به امروز بازار سنتی بود، در هم شکنند. با توجه به این که امروزه بازار در مقابل خود مرکز تجاری جدیدی به نام پاساژ را با ترکیبی کاملاً متفاوت و امروزی پسند، مشاهده می‌کند و در آینده نیز شاهد بازارهای جهانی که اکثراً در برجهای بلند مرتبه برنامه ریزی شده اند خواهد بود، هنوز نتوانسته است جایگاه خود را در جوامع شرقی حفظ کند.^۲

بازار و جامعه شهری

بازار، در شهرهای تجاری و یا صنعتی یک سمبل مدیریت می‌باشد که در طی قرن‌ها و تحت تأثیر دیگر شهرها شکل گرفته است. "در واقع یک شباهت اساسی بین بازار در مشرق زمین و مارش در شهرهای فرانسه و ایتالیا یا اسپانیا وجود دارد که از یک طرف حکایت از رابطه این هسته مرکزی زنده و شهر و منطقه می‌کند و از طرف دیگر این مراکز می‌توانند برای ما موارد خاصی را که خلق و خوی مختص به خود را دارند مشخص می‌کند که از طریق آنها بتوانیم بهتر بازار را آنالیز بکنیم به ما می‌شناساند بطور خلاصه می‌توان گفت که بازار تبلور جامع از یک مرکز اقتصادی و فرهنگی و اجتماع شهری می‌باشد"^۳. بازار یک رول بسیار مشخصی را در روند تکمیل ارتباط شهروند و جمعیت روستایی بازی می‌کند. در شهرهای ایران که جمعیت روستایی از زندگی شهری دور می‌ماند، بازار رول بسیار مهمی را در کانالیزه کردن افکار و رفتار شهری و پخش آن در سطح روستا بازی می‌کند. به هر نحوی که فرض شود بازار با آن فرم ساختار شهری، خود را همانند یک ستون اقتصادی کشور مطرح می‌کند و همیشه و در همه جا در جریانهای اجتماعی خود را حاضر می‌داند.

وجود بازار در یک شهر بیانگر یک ارزش و یک امکان رشد و موفقیت به حساب می‌آید. رابطه آن با جمعیت و بافت شهری و عکس العمل او در مشکلات اجتماعی بسیار قابل توجه می‌باشد. به اعتقاد ما یک بازار برای همیشه با زندگی روزمره ارتباط مستقیم دارد. بازار یک محور جاذبه اجتماعی و اقتصادی بوده و حضورش در یک شهر به معنی تمرکز و اجتماع سرمایه‌های اجتماعی به صورت یک ضمانت اقتصادی محسوب می‌شود

مسئولین امر و سیاست اصلی کشور باید بدون در نظر گرفتن بازگشت هزینه انجام شده باشد در فکر احیای چنین مکانهای با ارزش و با هویت این مرز و بوم باشند. البته این حمایت در نقاط مختلف کشور می تواند متفاوت باشد، ولی شهر قزوین که بیشترین آثار به ثبت رسیده میراث فرهنگی را در ایران به خود اختصاص داده است و وجود این همه آثار به ثبت رسیده در این شهر بیانگر قدمت و اهمیت شهر و بازار قزوین در این کشور پهناور می باشد، نباید به هیچ وجه مورد کم توجهی مسئولین کشور قرار گیرد.

پی نوشت ها:

- ۱- ورجاوند، پرویز، دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران
- ۲- GEIST P.F. : Le Passage, un type architecture du XIX siècle با مطالعه این کتاب به پیدایش پاساژ، در بازار کشورهای اسلامی قبل از ظهور آن در اروپا پی خواهیم برد.
- 3- GAUBE Heinz : Der Bazar Isfahan ، WIRTH Eugen
- ۴- پیرنیا، محمد کریم، آشنایی با معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان.
- ۵- به نقل از کتاب مینودر، سید علی گلرین.
- ۶- DE PLANHOL Xavier برگرفته از جزوات درسی پروفسور استاد دانشگاه سوربن فرانسه.
- 7-WIRTH Eugen : der Bazar von Isfahan
- 8- DE PLANHOL Xavier: Force économique et composantes culturelles dans les structures des ville islamiques.
- ۹- سلطانزاده، حسین، فضاهاى شهری در بافتهای تاریخی ایران
- ۱۰- برگرفته و خلاصه شده از آشنایی با معماری اسلامی و دیگر مقالات.
- ۱۱- مستوفی، حمدالله، نزهه القلوب.
- ۱۲- برگرفته و خلاصه شده از مینودر نوشته سید علی گلرین، نزهه القلوب حمدالله مستوفی و مطالعات مهندسين مشاور طرح جامع و تفصیلی شهر قزوین: مسکون، مندا، باوند و شارمند.
- ۱۳- ناصر خسرو، سفرنامه، به تصحیح محمد دبیرسیاقي.
- ۱۴- مهندسين مشاور شارمند، طرح جامع شهر قزوین ۱۳۷۰.
- 15-(IRAN) HACHEMPOUR Rahim :Le Bazar de Ghazvin
- ۱۶- دبیرسیاقي، محمد، سیرتاریخی بنای شهر قزوین.
- 17-(IRAN), Analyseet Propositions de Réhabilitation HACHEMPOUR Rahim:Le Bazar de Ghazvin
- ۱۸- سیمای میراث فرهنگی قزوین، سارمان میراث فرهنگی.
- ۱۹- همان منبع.

منابع:

- ۱- ورجاوند، پرویز: دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، مجموعه مقالات (جلد دوم) نگاهی گذرا به چگونگی شکل گیری و دگرگونی ها و گسترش شهر قزوین، ارگ بم، کرمان، ۱۳۷۸.
- ۲- ورجاوند، پرویز: سرزمین قزوین، نشر انجمن آثار فرهنگی، ۱۳۷۴.
- ۳- سیمای میراث فرهنگی قزوین، تدوین و اجرا فرزانه فقیه زاده، سازمان میراث فرهنگی، انتشارات و تولیدات فرهنگی اداره کل آموزش، بهار ۱۳۸۲.
- ۴- پیرنیا، محمد کریم: سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، نشر پژوهنده، نشر معمار، چاپ دوم، ۱۳۸۲.

می کند.

سرای وزیر دارای حیاطی وسیع است و دور تا دور آن ، حجره هایی در دو طبقه قرار گرفته اند. این حجره ها بر روی صفحه ای با ارتفاع یک متر از سطح زمین قرار دارند. طرح سرا چهار ایوانه و ضلع شرقی آن هم اکنون فاقد ایوان است. تمامی حجره ها دارای طاق چلاقی و اکثر آنها در طبقه دوم دارای ارسی نیز هستند. لچکی طاقهای حجره ها دارای کاشی کاری در طرحها و نقوش مختلفی چون : مجلس ، پرند ، طرحهای اسلیمی و کتابی ، اسب ، خورشید و انسان بال دار است .

بازار قیصریه - این راسته با طاقهای آجری بلند در بین مسجد النبی و سرای رضوی واقع گردیده است و سرای وزیر را به چهار سوق بازار متصل می سازد. قیصریه از شاخصهای بازارهای دوره صفویه بوده است و معمولاً طراحی شده می باشند. تیمچه روباز - بنایی دو طبقه با حیاط مرکزی بوده و در شمال قیصریه واقع گردیده است. این تیمچه دارای دو ورودی از ضلع جنوبی و غربی و ۵۳ حجره با درهای ارسی می باشد. در حال حاضر اکثر فضاهای آن تخریب شده و حیاط آن مملو از وسایل از کار افتاده بازاریها می باشد.

تیمچه سرپوشیده - این بنا در جنوب قیصریه واقع گردیده است و در دو طبقه می باشد. فضای مرکزی توسط اتاق و توزین پوشش شده و فضای زیبایی را ایجاد نموده است. این سرا برخلاف سرای سرباز که در مقابل هم و در داخل قیصریه قرار دارد ، از سلامت کاملتری برخوردار است. فعالیت در تمام فضای آن حاکم است. به دلیل پوشیده بودن آن ، فضای داخلی سالم و دور از تخریب باقی مانده است.

نتیجه گیری:

به هر حال امروزه قزوین وارث یک مجموعه با ارزش ولی نیمه تخریب می باشد که باید هر چه زودتر به کمک آن شتافت. برخی از دلایل این خرابی عبارتند از : رشد و توسعه شهری ، توسعه صنعت و دستیابی به تکنولوژی روز ، ایجاد فضاهای جدید برای نسل جدید و هزاران توجیه دیگر به این بهانه که جامعه امروز نباید از جوامع بین المللی عقب بماند؛ در حالی که این دلایل نباید ما را نسبت به حفظ میراث ارزشمند خود بی توجه و غافل نگه دارد.

درست است که شهر رشد می کند و مردم نیازهای جدیدی را ارائه می دهند و باید طبق سلیقه روز به آنها پاسخ داده شود ، ولی نباید هویت فرهنگی یک ملت را از او گرفت ؛ چرا که وجود چنین فضاهایی ، حتی اگر هم هر از گاهی وارد آن محل بشوند ، تجدید خاطره ای از گذشتگان و فضای فرهنگی - اقتصادی آن زمان خواهد بود. بنابراین

سرای سعدالسلطنه دارای محورهای قابل توجهی چون بازار سعدیه در غرب سعدالسلطنه می باشد که این راسته برگذر قدیمی منطبق می باشد و یک راسته ارگانیک در میان یک مجموعه منتظم ایجاد کرده است

و طاق نمای ایوان آن دارای قوس جناغی و حاشیه کاری در زمینه آجری است.

سرای رضوی - بنای

کاروان سرای رضوی بنا بر گفته های مختلف، متعلق به عصر سلطنت شاه طهماسب صفوی یا عهد سلطنت فتحعلی شاه قاجار است. این سرا به صورت دو ایوانی ساخته شده است که مجموعه ای از حجره ها در دو طبقه، گرداگرد حیاط مستطیل شکل آن را فرا گرفته اند.

حجره های موجود در زاویه اضلاع به صورت سه گوش ساخته شده اند که طاق نماهایی با عمق و عرض بیشتری دارند و لچکی سقف طاق نمای آنها تزئینات آجری کاری به شیوه حضرتی دیده می شود. هشتی مرکزی ایوان غربی که با در بزرگی به بازار بزاها متصل می شود، دارای گنبدی آجری با حاشیه کاری زیبا است. این سرا در گذشته به صورت کاروان سرا بود و از آن به عنوان باراندازی کاروانیان و از شترخان آن برای چهارپایان آنها استفاده می شد.

سرای سعدالسلطنه ۱۸ - سرای سعدالسلطنه به دستور سعدالسلطنه، حاکم وقت قاجاریه قزوین، ساخته شد. ارزشمندترین قسمت این بنا، چهارسوق آن است که از تقاطع قدیم دو راسته ایجاد شده است و بر فراز آن گنبد بزرگ کاشی کاری شده ای قرار دارد. چهار طرف گنبد را چهار نیم گنبد با رسمی بندی و نورگیر، فرا گرفته اند که فضا را بزرگتر نشان می دهند. سرای سعدالسلطنه با وسعتی نزدیک به ۲/۶ هکتار یکی از کاملترین و بزرگترین سراهای تجاری ایران است.

سرای سعدالسلطنه دارای محورهای قابل توجهی چون بازار سعدیه در غرب سعدالسلطنه می باشد که این راسته برگذر قدیمی منطبق می باشد و یک راسته ارگانیک در میان یک مجموعه منتظم ایجاد کرده است. بازار سعدیه از خیابان امام آغاز می شود و تا مسجدالنبی ادامه دارد. در قسمت شرق مجموعه کاروان سرای بهشتیان، گرمابه رضوی و مسجد کوچک حاج ملا آقا قرار دارد. این سرا در حال حاضر در حال تملک توسط سازمان میراث فرهنگی می باشد.

سرای وزیر ۱۹ - این سراروبروی درب شرقی راسته قیصریه قرار دارد. هشتی ورودی آن دارای حجره ها و طاقهای کاشی کاری است و بر فراز فضای مرکزی ورودی آن گنبدی آجری قرار دارد و یک نورگیر به قطر تقریبی یک متر، روشنایی آن را تأمین

واسطه‌گری در تولیدات شهر قزوین و روستاهای اطراف و یا دیگر شهرهای استان. واسطه‌گری در تولیدات استان قزوین و بازار بزرگ تهران بطرف دیگر استانهای کشور.

واسطه‌گری در صادرات و تولیدات استان و دیگر شهرها به خارج از کشور" ۱۵. عناصر تشکیل دهنده بازار قزوین

بازار قزوین شامل راسته‌ها که عموماً به بازار معروفند و بازارچه‌هایی می‌باشد که هرکدام به تنهایی حائز اهمیت هستند. امروزه تعداد زیادی از این راسته یا به قولی بازارها و بازارچه‌ها از بین رفته‌اند و این امر به دلیل نداشتن توجه لازم به این مکانها بوده است. "اسامی برخی از بازارهای قزوین که در کتاب بناهای تاریخی قزوین آمده است بدین شرح می‌باشد: بازار آهنگران، بازار علاقه‌بندها (ابریشم فروش‌ها)، بازار بزازها، بازار بلور فروش‌ها، بازار پالاندوزها، بازار پوست فروشان، بازار پیه فروش‌ها، بازار چیتگرها، بازار خراط‌ها، بازار حلبی‌سازها، بازار زرگرها، بازار ریسمان‌سنج، بازار علاف‌ها (علاف راسته)، بازار عطارها، بازار کهنه‌فروش‌ها، بازار مسگرها، بازار گیوکش‌ها، بازار نجارها، زنانه بازار و ...

بازارچه آقا، بازارچه آقا کبیر، بازارچه معصوم، بازارچه استاد علی نجار، بازارچه باغشاه، بازارچه مسجد ملا جعفر، بازارچه حاج ادريس، بازارچه حاج حسنعلی نیا، بازارچه حاج شیخ، بازارچه حاج محمد ابراهیم، بازارچه حاج محمدحسین جدید، بازارچه حاج محمد رحیم، بازارچه حاج میرحسن، بازارچه خیابان، بازارچه زعفرانیه، بازارچه صمدیه، بازارچه کدخدا، بازارچه گذر شیخ آباد، بازارچه میدان‌گاه، بازارچه و بازارچه سعد السلطنه" ۱۶.

از بین بازارهایی که نام آنها آورده شد، تعداد کمی از آنها از بین رفته‌اند؛ ولی از بین بازارچه‌ها مثل بازارچه خیابان که امروزه به نام بازارچه سپه معروف است و چند بازار دیگر بقیه کلاً از بین رفته، تخریب یا کم‌ارزش و یا این‌که در بازار اصلی شهر، مثل بازارچه حاج میرحسین بازار و سعدالسلطنه، ادغام شده‌اند.

به منظور آشنا شدن با فضاهای تشکیل دهنده بازار قزوین که از اهمیت بسیاری برخوردارند، به خلاصه‌ای از برخی فضاهای مهم بازار قزوین اشاره می‌کنیم. **سرای حاج رضا** ۱۷ این کاروان‌سرای دوره قاجاری با داشتن حیاطی بزرگ، حجره‌ها، اتاقهای گرداگرد و طاقهای زیبایی که در بنای آن به کار رفته است، به صورت یک تیمچه سرپوشیده به نظر می‌رسد. این بنا در گذشته بیشتر در دست بازرگانان تبریزی و قفقازی بود. این سرا از جانب شمال به بازارچه وزیر متصل است. طاقهای حجره‌ها

مساحت بافت بازار حدود ۱۴ هکتار با سه ورودی اصلی، دو ورودی از خیابان امام خمینی (شمال) و یک ورودی از خیابان مولوی (غرب) می باشد که بر روی محور شمال- جنوب قرار گرفته است. معماری آن در زمان صفویه شکل گرفته است. معماری بازارهای اصفهان و شیراز نیز به همان دوره برمی گردد. بازار قزوین در طی نزدیک به ۹ قرن یک جابجایی از جنوب به شمال داشته است، به طوری که در این جابجایی مسجد جامع کاملاً از بافت بازار جدا می شود و امروزه هیچ گونه ارتباطی بین بازار و مسجد جامع مشاهده نمی شود.

عوامل تضعیف کننده بازار

امروزه بازار قزوین توزیع کننده محصولات می باشد که از چهار طرف کشور سرازیر می شود در حالی که بازار قزوین چهل سال پیش تولید کننده و توزیع کننده انواع حبوبات و صنایع دستی و غیره به کشورهای همسایه بود.

"شهر صنعتی البرز که در سال ۱۳۴۵ در ۹ کیلومتری قزوین طبق برنامه توسعه اقتصادی کشور بعد از پذیرفتن لایحه تمرکز زدایی صنایع از پایتخت (در فاصله ۱۲۰ کیلومتری تهران) تاسیس شده با عرضه تولیدات خود در بازار قزوین موجب رکود تولید بازار و تبدیل آن به یک مرکز توزیع کننده محصولات کارخانه های شهر صنعتی شد. شهر صنعتی قزوین در مساحتی بالغ بر ۱۱۶۵ هکتار تاسیس شد که در یک بخش فضای مخصوص کارخانه ها و مکان های تولیدی قرار داشت و در بخش دیگری خانه های کارگری و کارمندی قرار گرفت به طوری که فاصله زمان میان محل کار و زندگی کوتاهتر شود" ۱۴.

"عوامل تضعیف کننده بازار قزوین در تبدیل بازار تولید کننده قزوین به بازار عرضه کننده تولیدات دیگر شهرهای کشور بسیار زیاد هستند که مهم ترین آنها را پس از تاسیس شهر صنعتی البرز می توان به بی توجهی مسئولین وقت اختصاص داد و در کنار آن توسعه شهر قزوین بدون توجه به توسعه بازار و ایجاد بازارهای جدید با امکانات رفاهی بهتر که نسل جوان را به طرف خود جذب می کرد و این در حالی است که در بازار نه تنها چنین حرکتی و امکاناتی ایجاد نشد بلکه سراها و کاروانسراهای آن همچون سرای حاج رضا تبدیل به زباله دانی و تخریب شدند.

امروز بازار قزوین خارج از عملکرد تولیدی بسیار ناچیز خود، رول تعیین کننده ای را در توزیع محصولات کشاورزی و دیگر مناطق را ایفا می کند مثل:

توسط هارون و رفتن روی گنبدی که بر بازارهای شهر مشرف بود ، سخن می گوید که هارون از گنبدی که بر در شهر بود ، بالا رفت و آن گنبد بر بازارها مشرف بود .

بازار قزوین در دوران صفویه و قاجار

همه اینها بیانگر قدمت هزار ساله بازار قزوین است که باعث گردیده امروزه مجموعه بازار قزوین را به دوره صفویه نسبت دهند ؛ در حالی که که قسمت اعظم بلادهای کنونی را متعلق به دوره قاجار می دانند . این مجموعه با ویژگیهای خاص خود که آن را از بازارهای شهرهای دیگر متمایز می سازد ، در گذشته شامل مراکز تجاری همانند سراها ، مراکز فرهنگی - مذهبی مانند مدارس و مساجد و فضاهای خدماتی مانند گرمابه و آب انبار بوه است که بخشی از این فضاها امروزه از بین رفته اند . پلان بازار قزوین که طرحی شطرنجی دارد ، آن را به یک پلان طراحی شده شبیه می سازد . از مهمترین فضاهای بازار قزوین می توان به مسجد النبی (مسجد شاه) ، سرای سعدالسلطنه ، سرای وزیر ، سرای حاج رضا ، سرای رضوی (سرای شاه) ، تیمچه های روباز و سرپوشیده و راسته قیصریه اشاره نمود . همچنین آثار دیگری نیز مانند مدرسه شفائیه ، مسجد و مدرسه صالحیه وجود دارد که در حال حاضر ارتباط مستقیم آنها با بازار بر اثر احداث خیابان قطع گردیده است .

اهمیت و قدمت بازار قزوین یکی از دلایل اصلی مورد توجه قرار گرفتن آن توسط بسیاری از محققین گردیده است . عامل به وجود آمدن بازار قزوین هم به مانند بسیاری از بازارهای ایران طبیعتاً به عوامل اقتصادی بر می گردد . به مرور زمان رشد بازار تا دوره صفوی ادامه پیدا می کند که در زمان صفویه با انتخاب کردن قزوین به عنوان پایتخت ایران و پس از آن در دوره قاجار چندین پروژه قابل توجه مثل سرای سعدالسلطنه در همجواری بازار ارزش فوق العاده ای به بازار قزوین داد . در واقع بازار قزوین اهمیت و بزرگی خود را در دوران قاجار با ایجاد عناصری چون کاروان سراها ، سراها و تیمچه ها به دست می آورد . با توجه به این که شهر قزوین در محور ارتباطی پایتخت به غرب و شمال ایران قرار گرفته است ، بازار قزوین یک رول حساس و قابل توجهی را در اقتصاد ایران پیدا می کند . مرکزیت بازار ، در بافت شهری همیشه یک فاکتور تعیین کننده نیست ؛ بلکه با یک حرکت غیر اصولی در توسعه شهری می توان مقدمات از بین رفتن یک بافت قدیمی همچون بافت بازار را فراهم کرد . موقعیت محدوده بافت قدیمی بازار با یک فضای محدود به خیابانهای اطراف از سه طرف و بافت مسکونی از ضلع شرقی تا حدی خود را از عناصر دیگری چون میدان هایی که از جنوب غربی شهر قزوین قرار دارد ، جدا کرده است .

دینوری (اخبار الطال)، ابن خرداد به (المسالک و الممالک)، ابن حوقل (المسالک و الممالک) و چندین نفر دیگر که تأسیس شهر قزوین را به شاپور ذوالاکتاف اختصاص می دهند، اشاره کرد.

امین احمد رازی در کتاب هفت اقلیم به سال ۱۰۲۸ هـ.ق می نویسد: قزوین از شهرهای قدیم جهان است. صاحب گزیده از کتاب التبیان نقل می کند که قزوین را شاپور بن اردشیر بابکان ساخته است. اما در کتاب التواریخ آمده که چون شاپور ذوالاکتاف از زندان قدیم به مدد کنیزکی که بدو عاشق شده بود، بگریخت تا زمین قزوین هیچ جا آرام نگرفت و قزوین در آن وقت باغی کوچک و صومعه یزدان پرستی بوده است. چون در آن زمین لشگر بدو پیوست، هر آینه محل را بر خود مبارک دانست و فرمود تا آن جا را شهری بنا نهادند و آغاز عمارت قزوین در ماه آبان سال چهارصد و شصت و سه اسکندری بود به طالع جوزا چنان که چهار

در زمان حکومت صفوی (شاه سلیمان) شاردن
به قزوین سفر کرد و در سیاحت نامه خود
(۱۰۸۵ هـ.ق) نوشت که شهر قزوین همان شهر
کاسپیرای استرابین می باشد

فرستاد و در صحرای قزوین صف قتال دست داد. سپهدار کاسره در صف لشگر خود خللی دید و با یکی از اتباع خود گفت: آن کش وین یعنی بعضی آن کنج نگر و لشکر راست کن. چون از آن جانب فتح روی نمود، در آینه در آن موضع شهری بنا کرد و موسوم به کشوین گردانید، عرب معرب ساخته قزوین ساختند. در زمان حکومت صفوی (شاه سلیمان) شاردن به قزوین سفر کرد و در سیاحت نامه خود (۱۰۸۵ هـ.ق) نوشت که شهر قزوین همان شهر کاسپیرای استرابین می باشد^{۱۲}

ناصر خسرو (۳۹۴ تا ۴۸۱ هـ.ق) در سفرنامه خود می نویسد: "نهم محرم سال ۴۳۸ به قزوین رسیدیم باغستان بسیار نیکو داشت بی دیوار و خار و هیچ مانعی از دخول در باغات نبود. قزوین را شهر نیکو دیدم و با روی حصین کنگره بر آن نهاده و بازارهای خوب، مگر آنکه آب در وی اندک بود و منحصر به کاریزها در زیر زمین و رئیس آن شهر مردی علوی بود و از همه صناعتها که در آن شهر بود کفشگر بیشتر بود"^{۱۳}. در بین آثار گذشته اشاراتی به وجود هزار ساله بازار قزوین شده است که بسیار قابل توجه می باشد. محمد بن حسن بن اسفندیار در کتاب تاریخ طبرستان به سال ۶۱۳ هجری از به آتش کشیده شدن بازار و خانه های قزوین صحبت به میان می آورد و یا این که یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان به سال ۶۱۲ از خریدن دکانها و مستغلاتی

دکان: محل عرضه اجناس می باشد که در ابعاد متفاوت و در بعضی مواقع دارای طبقات نیز بوده است. دکانهای طبقه همکف برای عرضه کالا و طبقات بالا برای ساختن و تولید اجناس و یا حساب رسی و دفترداری مورد استفاده قرار می گرفت. دکان عطاری، ریسمان فروشان و داروهای گیاهی از نمونه دکانهای مختص بازار می باشد. در بین بازارهای ایران می توان بازار اصفهان را یکی از زیباترین بازارهای ایرانی دانست که از پشت قیصریه آغاز می شود و دارای دو طبقه می باشد. از دوران صفویان چهار باغ اصفهان، بازار قیصریه و میدان نقش جهان باقی مانده است. در زمان صفویان، بازار اصفهان مرکز فروش پارچه های گرانبها و نمایندگی بازرگانان خارجی بوده است. ضرابخانه شاهی و کاروانسرای شاه از جمله مکانهای الحاقی در بازار اصفهان می باشد. در بازار اصفهان راسته های بسیار قابل توجهی همچون راسته آهنگرها، لبافها، مسگرها، کفاشها، رنگرزا، قنادها، کلاهدوزها، تفنگسازها و غیره دیده می شوند. بازار وکیل شیراز که در سال ۱۱۸۷ بنا شده است، از دو راستای شمالی و جنوبی و شرقی و غربی که یک چهار سوق در تقاطع آنها به وجود آمده، تشکیل شده است و راسته علاقه بندان و ترکیب دوزها از راسته های شاخص آن است. بازار دیگری به نام شمشیرگرها وجود دارد که در آیگا آی جلوی سردر مسجد وکیل است. بازار وکیل پنج در بزرگ دارد و ارتفاع آن به ده متر می رسد که در این بازار کاروانسراهای روغنی، احمدی، گمرک و ضرابخانه وکیل قرار گرفته اند.

پیدایش قزوین و نشانه های اولیه بازار قزوین

حمدالله مستوفی در کتاب "نزه القلوب" ۱۱ به نقل از کتاب التبیان در مورد قزوین چنین شرح می دهد: "شهر قزوین بدست شاپور بن اردشیر بابکان ساخته شده است و شاد شاپور نام نهاده و همانا آن شهری بوده که در میان رودخانه های فرورد و ابهر رود می ساخته اند و آنجا اطلال بارو پدیدست و مردم آنجا در دیه نرجه که به اردشیر بابکان منسوب باشد مسکونند و مشهور است و در کتاب تدوین مسطور است که حصار شهرستان قزوین را که اکنون محلتی است در میان شهر، شاپور ذوالاکتاف ساسانی ساخته. تاریخ عمارت آن ماه ایام هفته ثلاث و ستین و اربعمائه اسکندری طالع عمارتش برج جوزا اطلال آن بارو هنوز باقیست". افراد زیادی به غیر از حمدالله مستوفی مطالبی را در خصوص پیدایش شهر قزوین و گذشته آن نوشته اند. از آن جمله می توان به: احمد بن ابی عبدالله البرقی (التبیان)، زکریا بن محمد بن محمود قزوینی (آثار البلاد و اخبار العباد)، یاقوت حموی (معجم البلدان)، رافعی قزوینی (التدوین فی اخبار قزوین)، اصطخری (المسالک و الممالک)، ابن فقیه (اخبار البلدان)، بلاذری (فتوح البلدان)

عبارتند از :

راسته : مسی‌رهای موازی یا متقاطع می باشد که بعضی مواقع طول آنها بسیار زیاد است ؛ مثل بازار زنجان که طولانی ترین بازار سرپوشیده ایران است .
رسته : به بخشهای کوچک و نامتقاطع که در داخل راسته به صورت تخصصی فعالیت می کنند ، گفته می شود ؛ مثل رسته کفاشها و رسته میخ فروشها .
چهارسوق : تقاطع دو راستا تشکیل چهار سوق می دهد که بعضی از این چهارسوقها دارای اهمیت بسیار زیادی هستند ؛ مثل چهار سوق لار و شیراز .
دالان : دالان از نظر ابعاد و اندازه با رسته چندان فرق نمی کند فقط از نظر اجناس در معرض فروش متنوع و مختلف می باشد .

سرایا خان : محل توزیع جنس می باشد که اجناس ، از آن جا به مکانهای مختلف توزیع می شود و در اکثر بازارهای ایران سرا وجود دارد که سرای گنجعلی خان و سرای وزیر قزوین از نمونه های معروف آنها می باشند .

خانبار یا کالنبار : محل انبار اجناس مربوط به بازار می باشد و اجناس قبل از این که وارد بازار شوند در این محل که پشت سرا قرار دارد ، تخلیه و سپس توسط وسیله های کوچکتری (چرخ دستی ها) وارد بازار می شود که این گونه کالنبار یا خانبارها در قزوین و کرمان وجود دارد .

تیم و تیمچه : اجتماع چند تجارت خانه را در کنار هم تیم یا تیمچه می گویند که در برخی از مواقع آنها را سرپوشیده و گاهی سرباز می ساختند . در اغلب بازارهای تهران ، قزوین ، کاشان و آذربایجان این گونه تیمچه ها وجود دارند و هنوز هم از نظر معماری بسیار چشمگیر و زیبا هستند .

قیصریه : قیصریه همان سرا می باشد؛ ولی با اندازه ای نسبتاً طولانی که در دو سر آن دربهای بزرگ چوبی وجود دارند که شب هنگام بسته می شوند . وجود این دربها به دلیل حرفه های خاص و با ارزش از نظر ریالی مثل زرگری ، فرش فروشی ، طلا و جواهرات قابل توجه بوده است . قیصریه قزوین یکی از پراهمیت ترین قیصریه های ایران به شمار می آید . البته شهرهای اصفهان ، یزد و شیراز نیز دارای قیصریه های حائز اهمیت می باشند .

امروزه، خیابانها و مراکز تبادلات اقتصادی سعی در تثبیت خود داشته و به دنبال فضای جدیدی در بافت شهری و اجتماعی می باشند و طبیعتاً با شکل و عملکرد و تحولات پیشرفته در امر معاملات تجاری بازار سنتی رفته رفته پاسخگوی نیازهای این گونه توسعه ورشد نخواهد بود

و صنایع دستی مییاشد که همگی در یک مکان یعنی در مرکز شهر بطور منظمی با رعایت تخصص و سلسله مراتب در کنار هم قرار گرفته اند.^۷

به عقیده ایگز اوپه دوپلانول، استاد دانشگاه سوربن و شرق شناس فرانسوی "بازار در شرق واسطه ای بین بازاری، شهروند و دولت مییاشد. چرا که عناصری همچون مسجد، حمام و قهوه خانه یک مجموعه خبری بسیار قوی را در صحن بازار تشکیل میدهند."^۸

به هر حال نقش و جایگاه بازار در شهر و جامعه اسلامی کاملاً تعریف شده و به عنوان یک هویت شناخته شده در جهان مطرح می باشد.

بازار در ایران

در جامعه ایرانی بازار به عنوان یک نشانه تعالی در بافت شهری محسوب می شود و می توان این طور تعبیر کرد که وجود بازار نشانه تمدن و شهرنشینی و نقطه تمایزی بین شهر و روستا می باشد. در شهرهای ایرانی بازار نقش هسته مرکزی را در بافت تاریخی شهر بازی می کند و قرارگیری آن به نحوی می باشد که در دسترس تولیدکننده و مصرف کننده بوده و به ندرت میتوان شاهد بازاری بود که در حاشیه شهر قرار گرفته باشد. "بازارها مهمترین محور ارتباطی، اقتصادی و اجتماعی و به عبارت دیگر مرکز شهر و علاوه بر فضاهای اقتصادی، مهمترین فضاهای فرهنگی و اجتماعی شهر مانند مسجد جامع و سایر مساجد بزرگ، مدرسه های علمیه، خانقاهها، زورخانه ها و غیره در امتداد آن قرار داشتند"^۹. امروزه، شهرسازی در حال رشد و توسعه با ایجاد محله های جدید در هر شهری، باعث تضعیف تدریجی بازار شده است. هر قدر که سرمایه گذاری مهم باشد، به همان اندازه این تضعیف بزرگتر خواهد بود.

امروزه، خیابانها و مراکز تبادلات اقتصادی سعی در تثبیت خود داشته و به دنبال فضای جدیدی در بافت شهری و اجتماعی می باشند و طبیعتاً با شکل و عملکرد و تحولات پیشرفته در امر معاملات تجاری بازار سنتی رفته رفته پاسخگوی نیازهای این گونه توسعه و رشد نخواهد بود. با توجه به رشد قابل توجه اجتماعی و اقتصادی کشور بازار با این شکل کنونی اش نمی تواند مرکز مهم اقتصادی شهر محسوب شود. به همین دلیل مراکز دیگری در این رابطه به وجود آمده و خواهند آمد که در صورت بی توجهی به قابلیت های بازار با رشد و توسعه شهری موجب از بین رفتن بازارها خواهد شد.

عناصر تشکیل دهنده بازار^{۱۰}

عناصر تشکیل دهنده بازار که کاملاً با ماهیت تجاری و اقتصادی بازار ارتباط دارند،

در بازار حضور یک سیستم کامل و منسجم که برخوردار از یک قانون مسجل و ضوابط داخلی باشد، حس می شود. تصمیمات کاملاً منحصر به فرد در مقابل عکس‌العملهای اجتماعی و توان حرکت و اقدام در مقابل یک جنبشی که بیانگر رابطه آن با بازار در مقابل مردم باشد، همه و همه حکایت از یک سیستم هماهنگ و وفادار می کند. خود را مسوول دانستن و به مانند یک پدر خوانده جامعه در نظر گرفتن از اساس اولیه بازار به حساب می آید. این کاراکترها و عکس‌العملهای سریع و همین طور این نیروی بسیج عمومی در هیچ یک از بخشهای شهرهای مدرن امروز مشاهده نمی شود.

پیرنیا در کتاب آشنایی با معماری اسلامی ایران بازار را چنین توصیف می کند: "اصل کلمه بازار خیلی قدیمی است. بازار محل اجتماع، محل داد و ستد و کانون شورشها و اعتصابها، سیاستمداریها، محل پخش اطلاعات، مراوده‌ها، آشنایی‌ها و گاهی اوقات نقش مکان امنیتی را نیز ایفا می کرده است. در جشنها بازار را چراغانی، آینه بندی و آذین بندی می کردند." ۴ در ترجمه فارسی کتاب المسالك و الممالک (اصطخری) ذکری از بازارگاههای ورودگرد می کند. چون مردم

لرستان اغلب دامدار و چوپان بوده اند محصولات خود را در جایی می بایست مبادله کنند به همین دلیل در ورود گرد، بازارگاه داشتند، کلاً این نوع شهرها را بازارگاه می گفتند" ۵. به طور کلی در شهرهای

مهم، بازارهای بزرگ در کنار میادین شکل می گرفتند و شکل بسیار زیبایی به وسیله ایوانهای مشرف به میدان، به میادین آن شهرها می دادند. مثل میدان نقش جهان در اصفهان و میدان خان در یزد که امروزه همین امر باعث رونق و اهمیت شایان این میادین شده است.

بازار و شهر اسلامی

به گفته لویی ماسینیون "اصالت شهرهای اسلامی سوک و یا بازار آنهاست، شهر اسلامی در اصل بر اساس ایده بازار ایجاد شده است و ساختار آن بدلیل نیروی محرک موجود در بین اصناف حرفه ای آن می باشد. به عقیده ماسینیون مسجد جامع یک نقطه حساس شهرهای اسلامی می باشد و در اطراف آن شهر شکل می گیرد و زمانی یک شهر اسلامی شکل کامل خود را پیدا می کند که از یک تاسیسات مذهبی مثل مسجد پاکیزگی مثل حمام و محل خرید و یا یک خیابان تجاری مثل بازار تشکیل شده باشد" ۶ به عقیده اوژن ویرت "بازار در شهرهای اسلامی یک مجموعه ای از فعالیتهای تجاری

- ۵- پیرنیا ، محمد کریم : آشنائی با معماری اسلامی ایران ، تدوین غلامحسین معماریان ، دانشگاه علم و صنعت ، چاپ مهرماه ، ۱۳۷۱ .
- ۶- گلریز ، سید محمد علی : مینودر یا باب الجنه قزوین ، جلد اول ، انتشارات طه ، چاپ دوم ، شهریور ، ۱۳۶۸ .
- ۷- دبیرسیاقی ، محمد : سیرتاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن از آغاز سال ۱۳۲۰ هجری شمسی ، ناشر سازمان میراث فرهنگی استان قزوین ، نشر حدیث امروز ، چاپ اول ، ۱۳۸۱ .
- ۸- مستوفی ، حمدالله : نزهه القلوب ، نشر حدیث امروز ، ۱۳۸۱ .
- ۹- ناصر خسرو ، سفرنامه ، به تصحیح محمد دبیرسیاقی ، انتشارات النجم ، آثار ملی طهران ، ۱۳۵۴ شمسی .
- ۱۰- سلطانزاده ، حسین : فضاهاى شهری در بافتهاى تاریخی ایران ، دفتر پژوهشهای فرهنگی ، چاپ اول ، ۱۳۷۰ .

11-WIRTH Eugen and GAUBE Heinz : Der Bazar Isfahan, Wiesbaden, Ludwig Reicht, 1978.

12-WIRTH Eugen : Zum problem des Bazars, Suq, Carsi, Der Islam, 1974-75.

13-DE PLANHOL Xavier :Le Monde islamique, essai de géographie religieuse, P.U.F, Paris, 1957.

14-DE PLANHOL Xavier:Les fondements Géographique de l'histoire de l'Islam, Flammarion, Paris, 1968 .

15-DE PLANHOL Xavier:Force économique et composantes culturelles dans les structures des ville islamiques.

16-HACHEMPOUR Rahim:Le Bazar de ,Ghazvin (IRAN), Analyse et Propositions de Réhabilitation

Thèse de Doctorat, Université de REIMS, Volum I et II, 1997

17-GEIST P.F. : Le Passage, un type architecture du XIX siècle, P.M.Mardaga Editeur, Liège 1988.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی